

TA'LIMIY KONSEPSIYALARNING NAZARIY ASOSLARI: MAZMUNI, TAHLILI VA TASNIFI

Raxmonov Xudoybergan Zokirjon o'g'li

Chirchiq Davlat Pedagogika Universiteti, "Pedagogika nazariyasi va tarixi" yo'nalishi o'qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada ta'lim jarayonini izohlash va uni amalga oshirish yo'llarini taklif qiluvchi turli ta'limiy konsepsiyalar mazmuni, mohiyati va o'zaro bog'liqligi tahlil qilinadi. Konsepsiyalar falsafiy, psixologik, sotsiologik hamda rivojlantiruvchi yondashuvlar asosida guruhlanib, ularning har biri o'zining markaziy g'oyasi, vakillari, kuchli va zaif tomonlari bilan tavsiflanadi. Ta'lim falsafasining muhim konsepsiyalari – esensializm, perenializm, progressivizm, rekonstruksionizm; psixologik yo'nalishlar – behaviorizm, kognitivizm, konstruktivizm, gumanizm; sotsiologik nuqtai nazarlar – funksionalizm, konflikt nazariyasi, interaksionizm o'rganilgan. Alohida e'tibor L.S. Vygotskiy, V.V. Davydov, D.B. Elkonin kabi olimlar ishlari asosida shakllangan rivojlantiruvchi ta'lim konsepsiyasining pedagogik ahamiyatiga qaratilgan. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, zamonaviy ta'lim amaliyoti ushbu nazariyalarning sintezi va kontekstga moslashuvidan iborat bo'lib, bitta universal konsepsiya mutlaq hukmronligi mavjud emas.

Kalit so'zlar: ta'limiy konsepsiya, ta'lim falsafasi, pedagogik psixologiya, sotsiologik nazariya, rivojlantiruvchi ta'lim, esensializm, konstruktivizm, gumanizm.

KIRISH

Ta'lim – nafaqat amaliy, balki chuqur nazariy asosga ega bo'lgan murakkab ijtimoiy hodisadir. Har bir tarixiy davr, har bir jamiyat o'zining intellektual, ijtimoiy va iqtisodiy ehtiyojlariga javob beradigan ta'lim modelini izlaydi. Shu izlanishlar jarayonida ta'limning mohiyati, maqsadi, mazmuni va usullari haqida tizimli, mantiqiy asoslangan qarashlar – ya'ni ta'limiy konsepsiyalar shakllanadi. Konsepsiya (lot. *conceptio* – tushuncha, sistem) – bu muayyan masala, jarayon yoki hodisaga yondashuvning yaxlit va izchil nazariy modelidir. Ta'limiy konsepsiyalar pedagogik faoliyatga yo'naltiruvchi xarita, uning falsafiy, psixologik va ijtimoiy poydevorini tashkil etadi. Mazkur maqolaning vazifasi – ta'lim sohasidagi asosiy konsepsiyalarni ularning kelib chiqish manbai (falsafa, psixologiya, sotsiologiya) va yo'nalishi bo'yicha tizimli ko'rib chiqish, ularning mohiyati va o'zaro aloqasini ochib berishdir. Bunday tahlil zamonaviy o'qituvchi va tadqiqotchiga mavjud pedagogik amaliyotni tanqidiy tushunish va uni takomillashtirish yo'llarini topishda yordam beradi.

ASOSIY QISM

1. Ta'limning falsafiy konsepsiyalari: Ta'lim nima uchun kerak?

Falsafiy konsepsiyalar ta'limning eng yuqori maqsadlari, uning axloqiy va ijtimoiy vazifalari haqidagi savollarga javob beradi. Ular asosan ta'lim mazmuni ("nima o'qitish kerak?") va uning jamiyatdagi rolini belgilaydi.

Esensializm (Asoschisi: U. Begli): Ta'limning vazifasi – har bir avlodga asosiy, o'zgarmas bilimlarni ("essentials") o'tkazishdir. Diqqat akademik fanlar, an'anaviy qadriyatlar va intizomga qaratiladi. O'qituvchi – mutlaq bilim manbai, o'quvchi – bu bilimni qabul qiluvchi. Perenializm (T.D. Adler, R.M. Xatchens): Haqiqiy bilim va asosiy qadriyatlar abadiydir (perennial). Ta'limning vazifasi – abadiy g'oyalar, buyuk kitoblar va klassik asarlar orqali inson aqlini rivojlantirishdir. Bu konsepsiya esensializmga yaqin, lekin undan ham an'anaparvarroq.

Progressivizm (J. Djuj, X. Parkxerst): Ta'lim hayotning o'zi bo'lishi, o'quvchi qiziqishi va amaliy tajribasiga asoslanishi kerak. "O'rganish – qilish orqali" printsipli. Maktab jamiyatning kichik modeli, demokratik tamoyillar o'rgatiladigan joy. Rekonstruksionizm (T. Brameld, J.K. Sonti): Ta'lim nafaqat jamiyatni saqlash, balki uni tanqid qilish va isloh qilish, yanada adolatli shaklga olib kelish vositasi bo'lishi kerak. Ta'lim ijtimoiy o'zgarishning vositasidir. Ta'limning

psixologik konsepsiyalari: O'rganish qanday sodir bo'ladi? Psixologik konsepsiyalar o'rganish psixologik mexanizmlari, bilimning shakllanishi va shaxsning rivojlanishi bilan bog'liq. Ular ta'lim usullari va texnologiyalariga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Behaviorizm (J. Uotson, B.F. Skinner): O'rganish – tashqi stimulusga javob (reaksiya) munosabatini o'zgartirishdir. Ijobiy va salbiy kuchaytirish (reinforcement) orqali kerakli xatti-harakatlar shakllantiriladi. Nazariy bilim emas, aniq ko'rinadigan natijalar muhim. Kognitivizm (J. Piaje, D. Osubel): O'rganish – axborotni qabul qilish, qayta ishlash, saqlash va eslab qolishning ichki aqliy jarayonidir. Diqqat tashqi xatti-harakatga emas, balki miya qanday ishlashi, tushunchalar qanday tuzilishiga qaratiladi. Strukturaviylik, shemalar, bilimni tashkil etish muhim. Konstruktivizm (L.S. Vygotskiy, J. Bruner): Bilim o'quvchi tomonidan faol ravishda quriladi (construct) va oldingi bilim va tajribasiga asoslanadi. O'qituvchi yo'l-yo'riq ko'rsatuvchi, o'quvchi – bilim yaratuvchi. Ijtimoiy konstruktivizm (Vygotskiy) hamkorlikdagi o'rganish va “yaqin rivojlanish zonasi” g'oyasini olg'a suradi. Gumanistik psixologiya (A. Maslou, K. Rodjers): Ta'limning maqsadi – to'liq shaxsni rivojlantirish, uning o'zini-o'zi anglash (self-actualization) qobiliyatini ochib berishdir. Muhit ishonch, hurmat va psixologik xavfsizlikni ta'minlashi kerak. Emotsional va ijodiy tomonlar aqlan rivojlanish bilan baravar muhimdir.

Ta'limning sotsiologik konsepsiyalari: Ta'lim va jamiyat qanday bog'liq?

Sotsiologik konsepsiyalar ta'lim tizimining jamiyatdagi funksiyasini, uning tengsizliklarni qanday saqlashi yoki bartaraf etishini o'rganadi. Funksionalizm (E. Dyurkgeym, T. Parsons): Ta'limning asosiy vazifasi – jamiyatning barqarorligi va davomiyligini ta'minlashdir. Bu bilim va madaniyatni uzatish (madaniy aylanish), ijtimoiy rollarga tayyorlash (ijtimoiy tanlash va joylashtirish) va umumiy qadriyatlarni singdirish (ijtimoiylashtirish) orqali amalga oshiriladi. Konflikt nazariyasi (K. Marks, M. Vebor): Ta'lim tizimi – bu hokimiyatdagi guruh (iqtisodiy sinf, ma'muriy elita) o'z manfaatlarini himoya qilish va hukmronligini davom ettirish vositasidir. Bu reproduksiya (tengsizliklarni qayta ishlab chiqarish) mexanizmi hisoblanadi. Ta'lim resurslariga kirish teng emas. Simvolik interaksionizm (J. G. Mid): Ta'limni maktabning kundalik hayotidagi o'qituvchi, o'quvchi va ma'muriyat o'rtasidagi shaxslararo o'zaro ta'sir (interaction) orqali tushunish kerak. “O'quvchi”, “daho”, “nosoz” kabi yorliqlar (labels) shaxsning o'z imijini va muvaffaqiyatini shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Rivojlantiruvchi ta'lim konsepsiyasi: Ta'lim rivojlanishni qanday rag'batlantiradi?

Rivojlantiruvchi ta'lim konsepsiyasi (L.S. Vygotskiy, V.V. Davydov, D.B. Elkonin) yuqoridagi yo'nalishlarning, ayniqsa konstruktivizm va gumanizmning sintezi sifatida ko'rib chiqilishi mumkin. Uning asosiy g'oyasi: ta'lim o'quvchining rivojlanishidan oldin emas, balki undan oldin borib yetishi va uni boshqarishi kerak. Bu g'oya “yaqin rivojlanish zonasi” tushunchasiga asoslanadi: o'quvchi yolg'iz bajarishi mumkin bo'lgan daraja bilan kattalar yoki ko'proq biladigan sheriklar yordamida bajarishi mumkin bo'lgan daraja o'rtasidagi masofa. Ta'limning vazifasi – ushbu zonani faol ravishda “yemiplash”dir. Uning asosiy tamoyillari: O'rganishning oldindan peshvozlik qilishi: O'qitish nazariy tushunchalar va umumiy tamoyillarni, amaliy malakalardan oldin olg'a suradi. Mazmunning nazariyligi: O'quv materiallari asosiy tushunchalar va ular o'rtasidagi munosabatlar sistemasi bo'lib, mavzularning mazmun-mohiyatini tushunishni ta'minlaydi. Refleksivlik: O'quvchi o'z faoliyati usullari va tamoyillarini o'rganadi, o'z harakatlarini tahlil qila oladi. Faoliyatning predmeti: O'quv faoliyati g'oyaviy predmet (masalan, matematik munosabat, til tuzilishi) bilan ishlash orqali amalga oshiriladi.

Bu konsepsiyaning maqsadi nafaqat bilim berish, balki o'quvchining nazariy fikrlash, muammoni hal qilish va o'z-o'zini rivojlantirish qobiliyatini shakllantirishdir.

XULOSA

Ta'limning mavjud falsafiy, psixologik, sotsiologik va rivojlantiruvchi konsepsiyalari – bu pedagogik haqiqatning turli jihatlarini aks ettiruvchi linzalar xazinasiga ega. Bitta konsepsiyani tanlab, boshqalarini rad etish samarali emas. Zamonaviy ta'lim amaliyoti bu nazariyalarning eklektik sintezi bo'lib, unda o'qituvchi kontekstga (o'quvchilar yoshi, fan, ijtimoiy vaziyat) qarab turli yondashuv elementlaridan foydalanishi kerak. Masalan, o'qituvchi asosiy

bilimlarni o'rgatishda (esencializm), o'quvchilarni faollashtirishda (konstruktivizm), ularning hissiy rivojlanishiga e'tibor berishda (gumanizm) va ularni kelajakdagi jamiyat uchun tayyorlashda (rekonstruksionizm) bir vaqtning o'zida turli konsepsiyalarning tamoyillarini qo'llashi mumkin. Rivojlantiruvchi ta'lim konsepsiyasi bu sintezni pedagogik dizayn darajasida amalga oshirishning namunali modelini taqdim etadi. Demak, zamonaviy pedagogning vazifasi – ma'lum bir konsepsiyaning talqin qiluvchisi emas, balki turli nazariyalarni tanqidiy tahlil qilish va amaliyotga integratsiya qilish qobiliyatiga ega bo'lgan mutaxassis sifatida shakllanishidadir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLARI

1. Vygotskiy, L.S. (2005). *Tafakkur va nutq*. Toshkent: Akademnashr.
2. Davydov, V.V. (1996). *Rivojlantiruvchi ta'lim nazariyasi*. Moskva: INTOR.
3. Slastenin, V.A., Isaev, I.F., & Shiyanov, E.N. (2013). *Pedagogika*. Moskva: "Akademiya" nashriyoti.
4. Ollohberdieva, M.A. (2020). *Pedagogika nazariyasi: tarix va zamonaviylik*. Toshkent: "Fan va texnologiya".
5. Ornstein, A.C., & Hunkins, F.P. (2018). *Curriculum: Foundations, Principles, and Issues* (7th ed.). Pearson.
6. Gutek, G.L. (2013). *Philosophical, Ideological, and Theoretical Perspectives on Education* (2nd ed.). Pearson.
7. O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni (2020).
8. Elkonin, D.B. (1989). *Rivojlanish psixologiyasi*. Moskva: Pedagogika.